

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СПІЛКУВАННЯ ДІТЕЙ В УМОВАХ РІЗНОВІКОВОЇ ГРУПИ

Постановка проблеми. Відповідно Закону України «Про дошкільну освіту» комплектування груп в дошкільних навчальних закладах відбувається за віковими (одновіковими, різновіковими) та сімейними (родинними) ознаками. Спілкування дітей різного віку дає змогу збагатити досвід кожної дитини через різновікову взаємодію, сприяти пізнанню дитиною себе й інших, створювати додаткові сфери саморегуляції. Значимість різновікового спілкування визначається й тим, що воно, з одного боку формує особливе середовище взаємодії, надає додаткові можливості для реалізації успішності дітей в спілкуванні, а з іншого – сприяє формуванню та прояву їх особистісної ідентифікації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомими для осмислення аспекту різновікового спілкування дітей дошкільного віку для нас стали дослідження О. О. Вовчик-Блакитної, Є. М. Герасимової, О. О. Смирнової в яких визначені моделі та мотиви взаємодії старших і молодих дошкільників, де старший займає позицію ведучого, по відношенню до відомої молодшої дитини. Доведено, що ділові мотиви проявляються в бажанні дитини активно діяти, в її інтересі, в змісті діяльності і процесі. Пізнавальні мотиви проявляються тоді, коли інтерес старшої дитини до молодшої являє собою прояви безкорисної допитливості, а саме пізнання особливостей молодшої дитини як носія людських, особистісних якостей [2; 3; 4; 7].

Є. Н. Герасимова виділяє п'ять загальних моделей взаємодії старших дітей з молодшими: заборонну, обмежувальну, споглядальну, спрямовуючу та модель співпраці. Дослідник приходять до висновку, що переважна більшість дітей середнього і старшого дошкільного віку готові до взаємодії з молодшими дітьми, можуть поступитися власними перевагами. На характер взаємодії дошкільників найбільше впливає зміст спільної діяльності. Якщо вона, орієнтована на отримання предметного результату, то «провокуються»

більш жорсткі (зі сторони старшого партнера) моделі взаємодії – обмежуюча і заборонна [5].

Водночас, на тлі багатогранності вивчення проблеми та її надзвичайної актуальності, недостатньо уваги приділяється вивченню питання психологічних особливостей спілкування дошкільників в умовах різновікової групи.

Метою даної статті є аналіз методів дослідження спілкування дітей в умовах різновікової групи дошкільного навчального закладу.

Виклад основного матеріалу. Одним із завдань нашого дослідження стало теоретичне обґрунтування, розробка та експериментальна перевірка комплексу методів, що дозволяють вивчити особливості спілкування дітей у різновікових групах дошкільного навчального закладу. Повний комплект методичного інструментарію ми формували з урахуванням потреб експериментальної роботи: 1) відповідність віковим можливостям дітей чотирьох-шести років; 2) оптимальне вирішення завдань експериментального дослідження; 3) можливість одержати якомога більше нових різнобічних даних щодо психологічних особливостей різновікового спілкування дошкільників; 4) можливість здійснення якісної та кількісної обробки отриманих результатів.

Методами першого етапу констатувального експерименту стали: спостереження за вихованцями у вільному спілкуванні на прогулянках, у різних видах діяльності; методика «одномиттєвих зрізів» структури групи в процесі вільного спілкування; соціометричний метод «Вибір партнера для визначеної діяльності»; проєктивний метод незакінчених речень; анкетування батьків. На другому етапі дослідження головним методом було моделювання експериментальних ситуацій.

Ми вважаємо, що такий комплекс методів є достатнім, оскільки його застосування дає змогу отримати розгорнуту картину психологічних особливостей спілкування дітей в умовах різновікової групи дошкільного навчального закладу, виявити закономірності цього процесу. Зміст кожного з

обраних методів забезпечує досягнення загальної мети, але обсяг та глибинна насиченість оптимальної інформації буде різною.

Спостереження за вільним спілкуванням дітей у діяльності, не регламентованої вихователем, мали на меті одержати інформацію щодо загальних особливостей спілкування дошкільників у різновікових групах. За кожним досліджуванним було проведено 4 спостереження в діяльності не регламентованої вихователем і 4 в спеціально модельованих експериментальних ситуаціях. Оскільки в констатувальному експерименті приймало участь 120 дітей, то всього було здійснено 960 сеансів спостережень. Спостереження носили закритий характер (дорослий не повинен був привертати до себе уваги дітей) і проводились у різний час, за різних умов (на прогулянках, під час самостійної діяльності дітей в першу і другу половину дня), це мало дати можливість обґрунтувати не випадковість явища що вивчається.

Спостереження дали можливість скласти уявлення про спілкування дітей різного віку у сукупності критеріїв: потреба дитини у різновіковому спілкуванні, емоційне ставлення дошкільника до партнера іншого віку; ініціатива дітей в процесі спілкування; прояви уваги до партнера іншого віку, чутливості до його дій.

У протоколах спостереження за досліджуваними фіксувалося: кому дитина надає переваги одноліткам чи дітям молодшим – старшим за себе; чи виявляє бажання вступати з ними у спілкування; окремо фіксувалися випадки коли дитина продовжувала діяльність без партнера (про відсутність інтересу до партнера іншого віку свідчило припинення спілкування з ним після 2-3 хвилин і продовження розпочатої діяльності без партнера); зосередженість дітей на спільній діяльності, їх зацікавленість у розвитку теми спілкування; наявність у досліджуваних бажання звернути на себе увагу; настроїв дітей, їх розкутість, наявність емоційного комфорту в процесі спілкування; емоційне ставлення дитини до партнера, прояви чутливості до його дій, наявність адекватної реакції на них.

Застосування «методики одно миттєвих зрізів» структури групи в процесі вільного спілкування дітей (методика Т. О. Репіної нами адаптована до умов дослідження) мало на меті одержати інформацію щодо вікового складу партнерів по спілкуванню (співвідношення різновікового та одновікового спілкування), встановити кількісні показники потреби кожного дошкільника в спілкуванні з дітьми різного віку, визначити широту кола різновікового спілкування, його інтенсивність та вибірковість.

Зрізи актів вільного спілкування проводилися під час діяльності дітей, нерегламентованої педагогом, упродовж однієї години, 5 днів поспіль (робочий тиждень). Зрізи знімалися певну кількість разів через кожних 6 хвилин. У такий спосіб було зроблено 350 зрізів (по 50 у кожній групі).

У протоколах фіксували: 1) кількість ситуацій, коли дитина була на одинці і, коли об'єднувалась для спільної діяльності з однолітками і дітьми іншого віку; 2) кількість контактів, установлених кожною дитиною з окремими дітьми групи.

Таким чином спостереження за дошкільниками в процесі самостійної діяльності, «зрізи актів вільного спілкування дітей» дають можливість зібрати дані щодо реального спілкування дітей в умовах різновікової групи дошкільного навчального закладу. Разом із тим, не можна стверджувати, що діти, з якими спілкується кожен вихованець в групі, є дійсно бажаними партнерами, адже дошкільники не завжди діють за власним бажання. Враховуючи положення О. В. Киричука можна зазначити, що хоча спілкування в колективі і проявляється через взаємодію, та визначається змістом особистісного ставлення дітей, все ж таки його форма і зміст мають деяку відносну самостійність. Тому форма і засіб взаємодії може не повністю відповідати та навіть зовсім не відповідати змісту особистісних відносин між дітьми.

Ми вважали за необхідне вивчити переваги кожної дитини щодо вибору бажаного партнера по спілкуванню (однолітка чи дитини іншого віку), порівнюючи отримані данні з реальним спілкуванням дошкільників. З

цією метою застосували соціометричний метод «Вибір партнера для визначеної діяльності» і проєктивний метод незакінчених речень, кожен з яких проводився 4 рази упродовж 2-х місяців, що дало можливість об'єктивно оцінити вибірковість партнерів по спілкуванню.

Соціометричний метод «Вибір партнера для визначеної діяльності» (методика Я. Л. Коломінського, Т. О. Репіної нами адаптована до умов дослідження) реалізовувався в бесіді з дітьми [8].

Питання, які пропонувалися досліджуванним, включали значимі для дошкільників критерії вибору і не мали у своєму змісті підказок. Наприклад, з ким ти більш за все любиш грати? З ким хочеш сидіти за одним столом? Кому з дітей ти хотів би розповісти щось цікаве? Хто з дітей міг тобі розповісти щось цікаве?

У протоколах фіксувалися відповіді дитини, а також мотивування, якщо дошкільник їх робив самостійно без додаткових запитань дорослого. Це дало змогу певним чином визначити, чим керуються діти обираючи партнерів по спілкуванню.

Ми згодні з думкою авторів О. І. Кульчицькою, О. О. Смирновою про те, що до даних, отриманих у такий спосіб треба ставитися досить обережно, оскільки діти дошкільного віку ще не можуть виразити у словах свої думки і переживання, тому їх відповіді, як правило, є короткими і формальними [6; 7]. Тому крім соціометричного методу «Вибір партнера для визначеної діяльності» ми застосували проєктивний метод незакінчених речень, який дав можливість не тільки з'ясувати вибірковість спілкування дітей, а й виявити емоційне ставлення дошкільника до партнера по спілкуванню.

Дітям пропонувалося продовжити речення, яке починав експериментатор (вихователь): «У дитячому садку цікаво грати з...»; «Я буду розглядати цікаву книжку разом із...»; «Я хочу грати з..., а... хоче грати зі мною»; «Я люблю розповідати цікаві історії...»; «Я люблю слухати історії, які мені розповідає...».

На початку розмови дитині пропонувалося подумати, з ким із дітей

групи вона любить грати, розмовляти, розглядати книжки. На роздуми давалося дві-три хвилини, тільки після цього експериментатор (вихователь) пропонував дитині пограти у гру, в якій він буде починати речення, а дитина – закінчувати. В протоколах фіксувалися не тільки відповіді дітей, а й паузи, посмішки, погляди, сила голосу тощо.

Обробка даних. Отримані від дітей дані класифікувалися на групи за якісними характеристиками (надання переваги для спілкування у спільній діяльності дитині іншого віку, надання переваги однолітку). Постійність виборів вказувала на ступінь прийняття певною дитиною дитини іншого віку чи однолітка. Якщо одного з членів групи дитина постійно називала у своїх відповідях, можна було стверджувати, що саме він є бажаним партнером по спілкуванню. На підставі аналізу даних робилися загальні висновки про наявність чи відсутність взаємності у виборах дітей різного віку. Робився порівняльний аналіз результатів соціометричного і проективного методів з даними отриманими під час спостережень [8].

У рамках дослідження ми намагалися виявити наявність досвіду різновікового спілкування у дітей експериментальних груп поза дошкільним навчальним закладом, його закономірність чи винятковість для дошкільників. З цією метою було проведено анкетування 120 батьків, яким пропонувалося відповісти на п'ять запитань, (два з них носили закритий характер). Питання анкети поділялися на три групи. Перша група питань дала підстави з'ясувати вік і стать дітей. Друга – була спрямована на встановлення наявності чи відсутності досвіду різновікового спілкування дитини в умовах сім'ї. Третя – передбачала виявлення наявності досвіду різновікового спілкування у дитини поза сім'єю і дошкільним навчальним закладом. В анкетах спеціально не використовувався термін спілкування, оскільки не було впевненості в тому, що кожен з респондентів однаково правильно його зрозуміє.

Обробка даних. Отримані від батьків дані класифікувалися за групами по якісним характеристикам (досвід різновікового спілкування в умовах сім'ї, соціальний досвід у системі «дитина – дитина іншого віку» поза

дошкільним навчальним закладом і сім'єю). На підставі аналізу даних робилися загальні висновки про те, чи є у дитини можливість отримати досвід різновікового спілкування в сім'ї, чи зацікавлена вона у спілкуванні з дітьми іншого віку поза сім'єю і дошкільним навчальним закладом.

Експериментальні ситуації. Необхідність створення експериментальних ситуацій була зумовлена потребою отримати додаткові дані щодо психологічних особливостей спілкування між молодшими і старшими дошкільниками в різних умовах (ділового, пізнавального, особистісного спілкування).

На основі досліджень Л. В. Ілюшкіної, Н. Т. Пешехонової щодо первинності практичної ситуативної взаємодії дошкільників і другорядності спілкування, яке при цьому виконує обслуговуючу роль, передбачалося включення дітей в змодельовані експериментальні ситуації спільної діяльності, спрямованої на спілкування старших і молодших дітей, при виконанні спільного завдання.

При доборі експериментальних ситуацій також керувалися положенням про те, що на активність і характер спілкування впливають не тільки індивідуальні особливості партнерів, а і фактор просторової організації спілкування, просторова близькість партнерів інтенсифікує їх емоційне включення в комунікативний процес [1]. Тому всі без винятку експериментальні ситуації, спільної діяльності досліджуваних, передбачали оптимальну просторову близькість партнерів, від 10-20 см відстань за столом чи на килимку (під час малювання листівок, гри в настільно-друковані ігри, розгляду книжок) до 1 м (гра «Дзеркало»).

Експериментальні ситуації містили такі компоненти: наявність двох співрозмовників різного віку, їх спільну діяльність і спілкування як продукт цієї діяльності.

Ситуації були доступні і зрозумілі як молодшим так і старшим дошкільникам, передбачали активне спілкування і взаємодію двох дітей, узгодженість їх бажань, прийняття завдань як єдиного цілого для двох

учасників, а не особисто для кожного. Право самостійного вибору спільної діяльності з партнером іншого віку надавалося двом дітям, незалежно від їхнього віку, що передбачало можливість альтернативи. З кожною дитиною проводилося чотири ситуації спілкування з різними партнерами, що давало підстави отримати надійні данні і виключити випадкові коливання в поведінці партнерів по спілкуванню.

Дошкільникам пропонувалося п'ять експериментальних ситуацій. Ділове спілкування в спільній діяльності з партнером: малювання листівок і гра «Дзеркало». Пізнавальне спілкування – в ході розгляду та обговорення нових книжок, дидактичних настільно-друкованих ігор. Бесіди на особистісні теми (особистісне спілкування).

Експериментальна ситуація № 1. Малювання листівки проводиться з метою виявлення особливостей спілкування між молодшими і старшими дітьми в процесі спільної образотворчої діяльності (ділове спілкування).

Підготовка дослідження. Підібрати кольорові олівці, фломастери (одна коробка на двох дітей), папір для листівок.

Хід дослідження. Дослідження проводиться індивідуально, з двома дітьми різного віку водночас. Спільне обладнання (одна коробка олівців чи фломастерів на двох дітей); єдиний простір (виконання завдання вдвох за одним столом, на одному аркуші паперу); спільна композиція листівки передбачають співробітництво партнерів, їх обмін думками щодо створення спільного сюжету малюнка і окремих його деталей; підбору необхідних кольорів, зосередженості досліджуваних на спільній діяльності. Перед дітьми виникала потреба звернути на себе увагу партнера, узгодити з ним свої дії, проявляти увагу та емоційне ставлення до дій і слів дитини іншого віку, наслідувати її.

Експериментальна ситуація № 2. Гра «Дзеркало» проводиться з метою виявлення особливостей невербального спілкування між молодшими і старшими партнерами (ділове спілкування).

Хід дослідження. Дослідження проводиться індивідуально, з двома

дітьми різного віку водночас. Досліджуваним пропонується пограти удвох в гру «Дзеркало», де один із учасників виконує різноманітні пантомімічні та мімічні дії, а другий – «дзеркало» – копіює їх.

Ситуація передбачає зосередженість дітей різного віку на своєрідній спільній діяльності, їх активне наслідування один одному, прояви емоційного ставлення до впливів молодшого чи старшого партнера. Роль дитини, яка стоїть перед дзеркалом вимагає постійної ініціативи, проявів бажання звернути на себе увагу партнера, а роль дзеркала потребує уваги до партнера, своєчасної реакції на його дії, точного повторення невербальних засобів спілкування. Гра передбачає здійснення обміну ролей між дітьми дитина – «дзеркало», дитина, яка стоїть перед «дзеркалом».

Експериментальна ситуація № 3. Гра з настільно-друкованими іграми проводиться з метою виявлення проявів особливостей спілкування між молодшими і старшими дошкільниками в спільній діяльності (пізнавальне спілкування).

Підготовка дослідження. Підібрати дидактичні настільно-друковані ігри: лото, доміно, ігри з пазлами різної тематики (тваринний і рослинний світ, транспорт, предмети побуту, одяг, взуття, казкові герої), щоб задовольнити пізнавальні інтереси, як молодших так і старших досліджуваних.

Хід дослідження. Дослідження проводиться індивідуально, з двома дітьми різного віку водночас. Експериментатор повідомляє, що діти можуть самостійно обрати не тільки гру, а місце, де їм буде зручніше грати (за столом чи на килимку). Ситуація передбачає співробітництво партнерів, злагодженості їх ігрових дій, потребує вмінь як старших так і молодших дітей самостійно управляти грою, проявляти ініціативу, прислухатися до пропозицій партнера, виконувати їх, давати свої конструктивні пропозиції і зауваження, погоджуватися з ігровими діями партнера або заперечувати їх, аргументувати свою думку, розмірковувати, проявляти увагу до партнера.

Експериментальна ситуація № 4. Розглядання книжок проводиться з

метою виявлення проявів особливостей спілкування між молодшими і старшими дошкільниками в спільній діяльності (пізнавальне спілкування).

Підготовка дослідження. Підібрати дитячі книжки з яскравими ілюстраціями різної тематики (тваринний і рослинний світ, відомі казки, оповідання) зміст яких був би цікавим і зрозумілим як молодшим так і старшим дошкільникам.

Хід дослідження. Дослідження проводиться індивідуально, з двома дітьми різного віку водночас. Експериментатор повідомляє, що діти можуть самостійно обрати не тільки книжку, а місце, де їм буде зручніше її розглядати (за столом чи на килимку). Ситуація передбачає активне обговорювання змісту ілюстрацій книжки, потребує від досліджуваних вмінь прислухатися до пропозицій партнера іншого віку, виконувати їх, погоджувати свої дії з діями партнера, розмірковувати, розвивати тему спілкування.

Експериментальна ситуація № 5. Проводиться з метою виявлення проявів особливостей спілкування між молодшими і старшими дошкільниками в розмовах на особистісні теми.

Хід дослідження. Дослідження проводиться індивідуально, з двома дітьми різного віку водночас. Досліджуваним пропонується поспілкуватися з партнером на будь-яку тему. Експериментатор повідомляє, що діти можуть самостійно обрати місце, де їм буде зручніше розмовляти.

Ситуація сприяє особистісному спілкуванню дітей. У досліджуваних виникає потреба звернути на себе увагу партнера іншого віку, проявляти ініціативу щодо розвитку теми спілкування та обміну думками, емоційного ставлення до слів партнера.

У процесі вищезазначених експериментальних ситуацій фіксувалося: який вид діяльності найчастіше обирають діти для спілкування з молодшим чи старшим партнером; реакцію дошкільників на пропозицію експериментатора пограти вдвох з дитиною іншого віку; емоційні реакції досліджуваних на дії і слова партнера; їх розкутість в процесі спілкування,

наявність емоційного комфорту; прояви ініціативних дій дітей; наявність у досліджуваних бажання звернути на себе увагу партнера; намагання розвивати тему спілкування, робити пропозиції щодо розгортання спільної діяльності; наявність зорової уваги до партнера іншого віку; зосередженість на спільній діяльності; здатність чути висловлювання партнера та адекватно реагувати на них; наслідування партнеру; бажання чи небажання дітей продовжити спілкування.

Висновки. Отже, методика вивчення особливостей спілкування дітей в умовах різновікової групи дошкільного навчального закладу полягала у застосуванні комплексу діагностичних методів (спостережень, методики «одно миттєвих зрізів» структури групи в процесі вільного спілкування дітей, соціометричного методу «Вибір партнера для визначеної діяльності», проєктивного методу незакінчених речень, анкетування батьків, моделювання експериментальних ситуацій), у ході яких вивчалися закономірності та умови розвитку означеної діяльності. Основним методом обстеження були спостереження за дітьми в діяльності не регламентованої вихователем і в модельованих експериментальних ситуаціях, які проводились за спеціально розробленою комплексною програмою.

Програма дослідження вибудовувалася із врахування феномену явища, що вивчається, передбачала взаємодоповнюваність методів дослідження. Заявлений комплекс діагностичних методів дає змогу одержати різноманітну інформацію щодо психологічних особливостей різновікового спілкування дошкільників.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Арестова О. Н., Пахомов И. А.* О соотношении физических и смысловых параметров коммуникативного пространства / О. Н. Арестова, И. А. Пахомов // Вопросы психологии. – 2002. – № 2. – С. 112-123.

2. *Вовчик-Блакитная Е. А.* Детские контакты и их мотивы / Е. А. Вовчик-Блакитная / Психология дошкольника: Хрестоматия. / Сост. Урунтаева Г. А. – Изд. 2-е перераб. доп. – М.: издат. центр Академия, 2000. – С. 34-38.
3. *Вовчик-Блакитна О. О.* Емоційна сфера старшого дошкільника: індивідуальні варіанти розвитку / О. О. Вовчик-Блакитна // Індивідуалізація виховання дошкільника. – К.: Педагогічна думка, 2007. – С. 16-32.
4. *Вовчик-Блакитна О. О.* Своєрідність емоційного розвитку дитини / О. О. Вовчик-Блакитна / Виховання гуманних почуттів у дітей. – Тернопіль: Мандрівець, 2010. – С. 4-24.
5. *Герасимова Е. Н.* Педагогические основы построения образовательного процесса в разновозрастных группах детского сада дисс. на соискание науч. степени доктора. пед. наук: спец. 13.00.07 «Теория и методика дошкольного образования» / Герасимова Елизавета Николаевна. – Санкт-Петербург, 2003. – 310 с.
6. *Кульчицька О. І.* Почуття та емоції у розвитку особистості / О. І. Кульчицька // Обдарована дитина. – 2007. – № 1. – С. 3-16.
7. *Смирнова Е. О.* Детская психология / Смирнова Елена Олеговна. – М.: Издат. центр Владос, 2003. – С. 297-314.
8. *Смольникова Г.* Вивчення реального і бажаного кола спілкування дітей в умовах різновікової групи / Г. Смольникова // Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка: [Зб. наук. пр.] . – К.: КМПУ ім. Б. Д. Грінченка. – 2005. – № 3. – С. 95-101.